

МОТИВАЦИОНЕН И ЕТНОКУЛТУРЕН ПОТЕНЦИАЛ НА КОНЦЕПТА *ВОДА* В СЛАВЯНСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Мария Добрикова

Университет „Коменски“ – Братислава (Словакия)

Резюме. В статията се проследява теоретичният аспект на процеса на фразеологизация и дефинирането на понятията *мотивираност на думата* и *фразеологична мотивираност*. Анализира се концептът *вода* в символен, митологичен и етнолингвистичен план в рамките на славянския езиков ареал. Обръща се специално внимание на мотивацията на възникване и културно-идиоматичната информация на именни фразеологизми със структура на детерминативна синтагма, съдържащи компонента *вода*. Анализът на фразеологичните единици, чийто константен елемент наред със съществителното *вода* е прилагателно име, подчертава ключовата функция на атрибута. Именно с него се свързва конотационно-прагматичният характер на фразеологичната единица, каквито например са случаите с *жива вода* или *тиха вода*.

Ключови думи: концептът *вода*; символика; митология; езикова картина на света; фразеологизация; фразеологична мотивираност

Дискусиите относно мотивираността на думата водят началото си от древногръцкия диспут между натуралистите и конвенционалистите. Според натуралистите между формата и значението на думата съществува естествена, закономерна връзка; конвенционалистите смятат, че в случая става дума за отношение, базирано на социална зависимост, на традиции и т.н. Нов поглед върху проблема предлага Фердинанд дьо Сосюр, който в отношението между формата и значението на думата изтъква арбитраността на езиковия знак. От контекста на многобройните разсъждения върху арбитраността и мотивираността на езиковия знак следва под мотивираност на думата да се разбира както прякото отношение между формалната и смисловата страна, така и косвеното отношение, което обуславя връзката му с останалите думи в езика. Терминът *фразеологична мотивираност* също се интерпретира нееднозначно¹⁾, като в теорията на фразеологията се посочват няколко типа мотивираност на фразеологичните единици. В полското езикознание например се говори за

категориално-граматическа, лексикална и глобална фразеологична мотивираност. В рамките на глобалната мотивираност Анджей М. Левицки (Lewicki, 1985: 7 – 23) различава метафорична, символна и стереотипна мотивираност, а Емилия Козаржевска (Kozarzewska, 1994: 41 – 49) разглежда специфичен тип семантична деривация, който се реализира между мотивиращата синтагматична конструкция и самата фразеологична единица. В словашката лингвистика фразеологизмите се смятат за мотивирани единици (Đurčo, 1989; Dolník, 1995; Furdík, 2008). Според Юрай Фурдик словообразователната мотивираност е двуизмерно явление (денотат + отношение към функциониращата дума), а фразеологичната мотивираност – триизмерно явление (денотат + отношение към лексикалния компонент + прагматико-конотативен аспект). Мартин Олошчяк вижда същността на фразеологичната мотивираност в единството от синтактична, семантична и експресивна мотивираност, като смята за доминиращ нейния прагматико-конотативен аспект (Ološtiak, 2011: 157 – 158).

Мотивираността на фразеологизмите безусловно зависи от мотива, респ. източника на възникването им или от тълкуването на изначалния им вариант, когато те все още функционират като свободни словосъчетания. В тази връзка, понятийният апарат на фразеологията борава с термина *мотивирано значение на фразеологичната единица*, което всъщност представлява нейното значение, съхраняващо асоциативната връзка с конкретното съдържание на фразеологизма. Като динамичен конструктивен тип в славянската фразеология се очертават именните фразеологизми със структура на детерминативна синтагма, чиито компоненти са прилагателно и съществително име. Динамиката на посочените устойчиви словосъчетания е резултат както от широко застъпените във фразеологията конструктивни типове, съдържащи прилагателно и съществително име, така и от начина на фразеологизация, при който под влиянието на процеса на семантична транспозиция дадено двусловно словосъчетание (название) придобива различен конотативен признак, като по този начин се променя и неговото значение. В този контекст нашето внимание е насочено към мотивацията на възникване и културно-идиоматичната информация, чиито носители са адективно-субстантивните фразеологизми *жива вода* и *тиха вода*, както и адективно-субстантивните фразеологични компоненти *застояла вода* и *светена вода*.

В природните науки водата се определя като най-важното условие за съществуването на всички форми на живот. Именно в това твърдение е закодирана символиката на водата в древните култури. Смятана е за *fons et origo* (*източник и начало*) или за прародителка на съществуващия живот. Неслучайно редица монотеистични и политеистични религии я възприемат за фундамент на света и еликсир на безсмъртието. Водата е и символ с амбивалентно значение (Biedermann, 1992; Botík & Slavkovský, 1995; Tolstoy, 1995). От една страна, лечебното действие на минералните и термалните извори, а от дру-

га – гибелните последствия от наводненията, както и много други очаквани и неочаквани срещи с водната стихия, пораждаат противоречиви асоциации и алегорични образи в отделните култури. Въпреки дълбоката си почит към водата славяните смятат някои водоизточници за места, обитавани от нечисти сили (дяволи, русалки, самодиви, водни духове) или от душите на починали хора (Tolstoy, 1995: 386). Тези поверия намират отражение в известен брой устойчиви изрази, които в славянската езикова картина на света изобразяват негативната символика на водата и потенциалната ѝ опасност за човека, напр. руските поговорки *Где вода, там и беда*; *От воды всегда жди беды*; *Черт огня боится, а в воде селится* и др.

В славянския фолклор амбивалентното тълкуване на трансформацията на човешкия опит в понятия е представено например чрез антонимите *жива вода* (хрв. *živa voda*, пол. *żywa woda*, словаш. *živá voda*, рус. *живая вода*, укр. *жива вода* и т.н.) и *мъртва вода* (хрв. *mrtna voda*, пол. *martwa woda*, словаш. *mŕtna voda*, рус. *мертвая вода*, укр. *мертва вода* и т.н.). И живата, и мъртвата вода проявяват диаметрални свойства – едната съживява, другата отнема живот. Докато словосъчетанието *мъртва вода* не напуска границите на изконните митологични текстове, семантичният потенциал на *жива вода* е по-широк. Това се може да се обясни с факта, че в библейски текстове водата символизира не само пречистване, укрепване, начало на сътворението и прераждане, но в метафоричното словосъчетание *източник на жива вода* е носител на преносното значение *Бог*, който осигурява вечния живот. В Книгата на пророк Йеремия например се казва: „Защото две злини извърши Моят народ: Мене, *Източника на жива вода*, оставиха и си издълбаха пукнати водоеми, които не могат да държат вода“ (Йеремия 2, 13).

Ако в някои славянски езици словосъчетанието *жива вода* се възприема единствено като свободно словосъчетание (като напр. в хърватския), в българската лексикография то има статут на фразеологизъм. В библейски текстове и в народното творчество с него се назовава феномен, необичайно явление, но в съвременния език се проявява като фразеологичен омоним със значение ‘много мокър’. Наред с *източник на жива вода* за фразеологизъм с библейски произход се смята и *реки от жива вода потичат* със значение ‘голямо изобилие’ (Vatov, 2002: 61 – 62). Синоним на *жива вода* ‘много мокър’ е и едно от значенията на фразеологизма с жаргонна употреба *гола вода*, както и фразеологизмът *вир вода* <съм>. Фразеологичната ономимия на словосъчетанието *гола вода* е много по-богата. Освен в значението на ‘много мокър’ се използва също като иронична оценка за човек или предмет, на които липсват определни качества, например: „И той е един, *гола вода*, без всякакъв интелект“ (Nanova, 2005: 143).

В словашкия и чешкия език е известен фразеологизмът *stojaté vody*, модифициран от формата му в единствено число на словосъчетанието *stojatá voda* (*застояла вода*), т.е. такава, която не се движи, не се оттича. Тези ѝ особе-

ности са отразени не само в словашкия език *Stojatá voda hnije a smrdí* (*Застоялата вода се разлага и смърди*), но и в българската поговорка *Застояла вода не пий, бърза вода не газ*. Характеристиките – неподвижност, разлагане, вредно влияние, с течение на времето се преосмислят и установяват в словашкия и чешкия фразеологизъм *stojaté vody*, който има негативна конотация, и в обществения дискурс се употребява в значение на ‘бездействие, застои, забавено развитие’. Наблюдения върху посочения фразеологизъм в съвременните словашки и чешки печатни медии показват преобладаваща употреба на формата му в множествено число: (1) *Situácia v slovenskom súdnictve [...] určite nepredstavuje stojaté vody* (Положението в словашката правосъдна система [...] определено не е *застояла вода*); (2) *Rozhýbu sa stojaté vody vládneho „boja s extrémizmom“?* (Ще се раздвижи ли *застоялата вода* на правителствената „борба с екстремизма“?); (3) *Pandemie koronaviru rozvířila stojaté vody módního odvětví* (Пандемията от коронавирус развихри *застоялата вода* на модната индустрия); (4) *Apple opět rozhýbal stojaté vody elektroniky* (Apple отново раздвижи *застоялата вода* на електрониката). В първия пример фразеологизмът се проявява като самостоятелна единица в структурно и семантично отношение. От следващите примери се вижда, че в словашкия и чешкия език съществуват устойчиви изрази с постоянен състав на компонентите, изразен чрез глагол + *stojaté vody*. Най-често вербалният елемент е представен от глаголите *rozhybat'*, *rozhybat* (*раздвижва се*); *rozvirít'*, *rozvirít* (*развихря се*). Изброените примери показват, че всички модални и морфологични варианти на глаголните компоненти променят първоначалната фразеологична семантика ‘бездействие, застои’ в противоположна – ‘раздвижване, динамика’. Като основен структурен компонент на *stojaté vody* е съществителното име *voda*, а семантично определящият компонент е прилагателното *stojatý*, носителят на значението на фразеологичната единица *rozčerit'* (*rozvirít'*) *stojaté vody* (*развихря застоялата вода*) е именната част, но показател за семантичната промяна е глаголният компонент. Макар и в българския език словосъчетанието *застояла вода* да не е фразеологична единица, за еквивалент на словашкия и чешкия глаголен фразеологизъм *rozčerit'* (*rozvirít'*) *stojaté vody* може да се смята *хвърля / хвърлям камък в блатото*, както и лексикалният му вариант *хвърля / хвърлям камък в застоялата вода*.

Различен е процесът на фразеологизация на именния фразеологизъм *ticha voda* (пол. *cicha woda*, словаш. *tichá voda*, слов. *tiha voda*, сръб. *тиха* (*мирна*) *вода*, укр. *тиха вода* и т.н.), модифициран от паремии в резултат на фразеологична деривация. За негов фразеологичен прототекст могат да се смятат поговорките *Tichá voda brehu tuje (podmýva)* <*bystrá preskakuje*> (*Тиха вода бряг рони <бързата го прескача>*) или *Boj sa tichej vody* (*Да те е страх от тихата вода*); в българския език – *Тиха вода бряг рони*; *Тихата вода е най-дълбока* и т.н.

Ако сравним общоизвестните интерпретации на производните фразеологизми, няма да установим семантични разлики между тях, респ. разминавания в тяхното тълкуване. Цитираните български устойчиви словосъчетания са двуаспектни в семантично отношение. Прякото значение на първата от тях (*Тиха вода бряг рони*) изразява разрушителната дейност на спокойното движение на водата. Във втората (*Тихата вода е най-дълбока*) са отразени емпиричните наблюдения върху взаимовръзката между външния реален вид и нейните предполагаеми качества. В първия случай негативната оценка се базира върху опозицията на фразеологичния образ *покой* : *разрушение*, във втория случай е отразена опозицията *спокойствие* : *опасност*. Спокойното водно течение има способността не само да руши, но тихата водна повърхност може да крие потайни дълбини, които да представляват потенциална опасност. Общото между двата гномически израза е в разкриването на човешкия опит, като преносните им значения се отнасят към отрицателни черти на човешкия характер. Производният фразеологизъм *тиха вода* е семантично свързан с посочените паремии. В българската фразеология се интерпретира като ‘потаен, неискрен човек’, който на външен вид изглежда уравновесен, спокоен, скромен, но в действителност прикрива същинските си черти и в неочакван момент може да се окаже опасен за своята среда. Срв. например: „Гледаш я такава *тиха вода*, но пази боже да ти влезе в къщата, бял ден няма да видиш“ (Vatov, 1999: 170). Освен примери в единствено число „Фразеологичният речник на българския език“ (1975: 398) посочва употреба на израза и в множествено число: „Смятам да се пазя от този тип. Такива *тихи води* като него понякога крият камък в пазвата си“.

В определени случаи в славянската фразеология (например в сръбската) *тиха вода* се употребява за човек, който е свенлив, безобиден, тих. Ако обърнем внимание на поговорките в бълг. *Тиха вода бряг рони*; пол. *Cicha woda brzegi rwie*; рус. *Тихая вода берега подмывает*; словаш. *Tichá voda brehy myje (podmýva)*; слов. *Tiha voda bregove dere*; сръб. *Tuxa voda брег рони*; укр. *Tuxa voda греблі (береги) рве*; чеш. *Tichá voda břehy mele* и т.н., ще установим, че значението им не се съотнася с представените интерпретации на *тиха вода*. Ако от глаголният компонент на словашката поговорка *myje (mie)* може да се съди, че производният фразеологизъм *tichá voda* в преносно значение означава ‘тих, скромен, прилежен човек’, лексикалният вариант с глагола *podmýva*, т.е. *подрива, подронва* в пряко значение и чрез опозицията *покой* : *разрушение* съдържа експлицитна информация за наличието на деструктивизъм, респ. дестабилизация. Както се вижда, фразеологизмът *тиха вода* също е базиран на посочената опозиция. Негов първоизточник във всички славянски езици са фразеологизми, отразяващи качествата на привидно тих, прилежен, но в същото време и на непредсказуем човек. В крайна сметка, става дума за характеристика на потенциално опасен човек, за което свидетелства повелител-

ната форма на словашката паремия *Boj sa tichej vody* (Да те е страх от тиха вода), експлицитно изразяваща маркираното значение чрез интензификация на изказа.

Според религиозни представи водата е символ на живота и проводник на Божията енергия, но и изразител на Божия гняв, проявен например в старозаветния потоп, чиято цел е да унищожи всичко покварно, за да се роди нов, чист живот. В рамките на концепта *вода* е обект на внимание и нейната пречистваща функция. В християнското богослужение особено място заема *светената вода* (*aqua benedicta*, *aqua lustralis*). С потопени в нея пръсти вярващите се прекръстват на влизане и излизане от храма, с нея свещеникът поръсва хора и предмети по време на различни обреди. Осветената от свещеник вода служи за различни църковни и религиозни цели. Нейната духовна сила се корени не само в молитвите, но и във вярата, с която се използва. В християнството светената вода се свързва с физическо и духовно укрепване, опрощаване на греховете, предпазване от болести и злини, въз основа на което ѝ се приписват лечебни, защитни и свръхестествени сили. Именно тези свойства на светената вода мотивират възникването на словашкия фразеологизъм *bát' sa niekoho, niečoho ako čert svätenej vody* (страхувам се от някого, нещо като дявол от светена вода), който е обвързан с представата за защитната сила на светената вода срещу нечисти сили. Адекватно-субстантивната част не се смята за фразеологична единица, но участието ѝ във фразеологизацията на глаголният устойчив израз е ключово. Тя оказва значително влияние върху образността, а в структурно отношение определя константния модел на нейната реализация. Въз основа на идентична мотивация възникват и абсолютните фразеологични еквиваленти на словашкия фразеологизъм в пол. *bać się kogoś, czegoś jak diabeł święconej wody*; укр. *боятися (жахатися) кого, чого як чорт свяченої води* и в чеш. *bát se někoho, něčeho jako čert svěcené vody*. В не всички славянски езици обаче се срещат фразеологизми с компоненти *светена вода* и значение 'много се страхувам от някого, нещо'. В българския, руския и словенския фразеологичен фонд словосъчетанието *светена вода* е заменено с *кръст* или *тамян* – християнски апотропейни символи, пред които също силите на злото отстъпват²⁾. Същевременно неговата семантика не се променя.

Без да се има предвид процесът на фразеологизация, насочващ прехода на свободните словосъчетания *жива вода*, *тиха вода*, *застояла вода*, *светена вода* към включването им като компоненти на фразеологизми (в някои славянски езици става въпрос за отделни структурни типове фразеологични единици, в други – само за константен елемент на други фразеологизми с разглежданите словосъчетания), наред с тяхната експресивност, метафоричност или устойчивост не може да се пренебрегне фактът, че значението им до голяма степен е повлияно от адекватния компонент. Присъствието, респ.

отсъствието на сходен структурно-семантичен модел на анализирания адекватно-субстантивни устойчиви словосъчетания в отделните славянски езици не се определя от генетичното родство между тях. Появата им във фразеологичните фондове се дължи изцяло на колективната компетентност на носителите на конкретния език. Начинът на възприемане на концепта *вода* в славянската фразеология, макар и тук представен чрез няколко фразеологични единици, е източник не само на полезни и интересни културно-идиоматични сведения за характера на езиковата картина на света на дадена общност, но е и доказателство за сходното възприемане на водата в рамките на славянския езиков ареал.

Благодарности. Разработването на настоящата статия стана възможно благодарение на финансиране, осигурено в рамките на проект VEGA 1/0304/18 на Министерството на образованието, науката, спорта и изследванията на Словашката република *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál*.

БЕЛЕЖКИ

1. Наред с термина *мотивираност на фразеологичните единици* в теорията на фразеологията се употребява и синонимният термин *вътрешна форма на фразеологичните единици*, под който се разбира конкретният образ на фразеологизма, базиран на изначалната мотивация на целия израз, произтичащ от преките значения на отделните компоненти.
2. Сrv. еквивалентите на разглеждания фразеологизъм в бълг. *боя се (страхувам се, плаша се) от някого, от нещо като дявол от тамян*; рус. *бояться кого, чего как черт ладана* и в слов. *bati se koga, česa kot hudič križa*.

ЛИТЕРАТУРА

- Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. (1998). София: Св. Синод на Българската църква.
- Нанова, А. (2005). *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл.
- Ничева, К., Спасова-Михайлова, С. & Чолакова, К. (1975). *Фразеологичен речник на българския език II*. София: Издателство на БАН.
- Вътов, В. (2002). *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход*. Велико Търново: Слово.
- Славейков, П.Р. (2002). *Български притчи или пословици и характерни думи*. София: Захарий Стоянов.
- Толстой, Н.И. и колл. (1995). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т 1. Москва: Международные отношения.

REFERENCES

- Bibliya sirech Knigite na Sveshtenoto pisanie na Vehthiya a Noviya zavet.* (1998). Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva.
- Biedermann, H. (1992). *Lexikón symbolov*. Bratislava: Obzor.
- Botík, J. & Slavkovský, P. (1995). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda.
- Dobríková, M. (2007). Voda prameň života alebo Hydronymum ako komponent frazém. In: *Frazeologické štúdie 5. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ružomberok: Katolícka univerzita, 225 – 238.
- Đurčo, P. (1989). Motivovanosť frazeologických jednotiek a typológia ekvivalentov. *Jazykovedný časopis*, 40, 33 – 41.
- Dolník, J. (1995). Motivácia a lexikalizácia. *Slovenská reč*, 60, 65 – 70.
- Fink Arsovski, Ž. et al. (2006). *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- Furdík, J. (2008). *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Košice: Vydavateľstvo LG.
- Keber, J. (2011). *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik F. Ramovša & Založba ZRC SAZU.
- Kozarzewska, E. (1994). Czy derywacja semantyczna występuje we frazeologii? In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI*. Warszawa: Slawistyczny ośrodek Wydawniczy, 41 – 49.
- Lewicki, A.M. (1985). Motywacja globalna frazeologizmów. Znaczenie przenośne, symboliczne i stereotypowe. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. 3. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk & Łódź: Wydawnictwo PAN, 7 – 23.
- Nanova, A. (2005). *Frazeologichen sinonimen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Hayzal.
- Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S. & Cholakova, K. (1975). *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik II*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Ološtiak, M. (2011). *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Peciar, Š. et al. (1965). *Slovník slovenského jazyka V*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- Sväté písmo Starého i Nového zákona*. (1995) Rím: Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda.
- Vatov, V. (2002). *Bibliyata na ezika ni. Rechnik na frazeologizmite s bibleyski proizhod*. Veliko Tarnovo: Slovo.
- Slaveykov, P.R. (2003). *Balgarski pritchi ili poslovici i harakterni dumi*. Sofia: Zahariy Stoyanov.

- Tolstoy, N.I. et. al. (1995). *Slavyanskiye drevnosti. Etnoligvisticheskiy slovar*. T. 1. Moskva: Mezhdunarodniye otnosheniya.
- Záturecký, A.P. (2005). *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran.

MOTIVATIONAL AND ETHNOCULTURAL POTENTIAL OF THE CONCEPT *WATER* AND ITS REFLECTIONS IN THE LINGUISTIC VIEW OF THE WORLD IN SLAVIC NATIONS

Abstract. The first part of the article is focused on theoretical side of the process of idiom creation and on defining terms *word motivation* and *idiom motivation*. In the second part of the article the concept *water* is analyzed within the Slavic linguistic area from the aspect of imagery, mythology and ethnolinguistics. Special attention is paid to the motivation of creation and cultural-idiomatic information carried by non-verbal idioms with the structure of determinative syntagma, which contain the component *water*. Based on the analysis of the idioms, whose constant structural element is in addition to the noun *water* an attribute, it is pointed out that in several of them the function of the attribute is crucial, because the connotational-pragmatic constituent of an idiom binds precisely to that attribute, as for example in the case of *жива вода* or *муха вода* units.

Keywords: concept *water*; imagery; mythology; linguistic view of the world; idiom creation; idiom motivation

✉ **Prof. Dr. Mária Dobříková**

ORCID iD: 0000-0002-0628-6869

Department of Slavic Studies

Faculty of Arts

Comenius University in Bratislava

2, Gondova St.

811 02 Bratislava, Slovakia

E-mail: maria.dobrikova@uniba.sk